

MAANDBLAD VAN „OUD-UTRECHT”

VEREENIGING TOT BEOEFENING EN TOT VERSPREIDING VAN
DE KENNIS DER GESCHIEDENIS VAN UTRECHT EN OMSTREKEN

20 AUGUSTUS
1937

ONDER REDACTIE VAN:
G. A. EVERS

12^e JAARGANG
N° 8—9

UITGAVE DER VEREENIGING. SECRETARIAAT: VAN SPEIJKSTRAAT 20

HOUTSNEDEN VAN UTRECHT.

De teekeningen en prenten van het bolwerk Zonnenburg, die in de bovenzaal van het Centraal Museum ter bezichtiging gelegen hebben, zijn thans vervangen door een zes-tal houtsneden en twee potloodteekeningen van den heer N. D. Imberg, benevens een dergelijke tekening van den heer K. Roelants.

De laatstgenoemde tekening geeft de oude Noorderbrug met omgeving weer, zooals die tot voor enkele jaren gezien werden; een herinnering aan wat nog niet zoo lang geleden was.

De beide potloodteekeningen van den heer Imberg, de eene een gezicht op het benedenstuk van den Domtoren, gezien van uit „Flora's hof”, de andere een gezicht op de Knollenbrug naar de stad toe, dienden als voorstudies resp. voor een ets en een olieverfschilderij.

Een tekening kan het bestaande nauwkeurig weergeven en toch het oog aangenaam aandoen, omdat het den tekenaar gelukt is, aan het geheel een zekere aantrekkelijkheid te geven.

Een houtsnede, meer gebonden aan het materiaal, moet zonder kleine bijzonderheden weer te geven, door licht en schaduw bij den beschouwer meerdere bijzonderheden als het ware oproepen. Zij is ook meer afhankelijk van het zien van den vervaardiger, die er mede weergeeft, wat hem het meest getroffen heeft in hetgeen hij afbeeldt, hetzij een eenvoudig voorwerp, hetzij een bepaald stadsgezicht of een onderdeel van een bouwwerk. De snijder moet zich rekenschap geven van een evenredige verdeling van licht en schaduw over het geheele vlak, om vooral een rustigen indruk te verkrijgen.

Van de tentoongestelde houtsneden zijn het gezicht bij avond op de Oudegracht bij de Viebrug, met den dadelijk de aandacht trekkenden en alles beheerschenden lichttoren van het hoekgebouw aan de L. Viestraat, — de hoek Jan van Scorelstraat en Hobbemaplein — en het gezicht op den Zuidsingel te Amersfoort het meest „natuur” getrouw. De gevel van het stalgebouw aan den Jansdam met het uitspringende hoektorentje aan den

Drift eveneens; echter zou het op dezelfde wijze weergeven van den gepleisterden gevel van het vroegere gebouw „Irene” een veel te storenden indruk gegeven hebben: de nu daarvoor in de plaats gebrachte baksteenene gevel doet de rust behouden blijven. In een vijfde afbeelding, de Oudegracht op St. Nicolaasavond, is meer de indruk verwerkt, die de donkere zijde van een voorbij helverlichte ramen passeerende menschenmenigte maakt, dan getracht is de werkelijkheid weer te geven. Terwijl in een zesde dat eveneens is gedaan door als motief te nemen de door den grooten kastanjeboom bekroonden heuvel op het Lucasbolwerk, waarvoor en waarom andere planten zijn gegroepeerd; de huizenrij, aan den achterliggenden singel staande, en hier slechts licht weergegeven verleen aan het geheel voldoende diepte.

K.

KONINGIN HORTENSE TE UTRECHT.

Den 4den Januari 1802 werd te Parijs het huwelijk voltrokken van den 24-jarigen Louis Bonaparte, een jongeren broer van Napoléon, met de bijna 19-jarige Eugénie-Hortense de Beauharnais, dochter van wijlen den generaal Alexandre, vicomte de Beauharnais, en van Joséphine Tascher de la Pagerie, sedert 1796 de vrouw van Napoléon. Louis noch Hortense, wier karakters sterk verschilden, hadden dit huwelijk gewild en bij de formeele echtscheiding in 1814 verklaarde Louis dan ook met eenige voldoening, dat hij gedurende zijn huwelijktijd nauwelijks vier maanden in 't gezelschap zijner vrouw had doorgebracht.

Door zijn broer-stiefschoonvader, weer tegen zijn zin, tot koning van Holland aangewezen, vertrok Louis den 15den Juni 1806 van Saint-Leu naar 's Gravenhage, waar hij drie dagen later op het Huis ten Bosch aankwam. In zijn gezelschap waren de koningin en hunne beide kinderen, de prinsen Napoléon-Charles (geb. 10 October 1802) en Napoléon-Louis (geb. 10 October 1804). 't Was de eenige keer, dat het koninklijk gezin gezamenlijk reisde.

Nadat de koning den 23sten Juni zijn feestelijken intocht te 's Gravenhage had gehouden, verscheen weldra de officieele aankondiging, dat Z.M. zijn land en zijn volk met eigen oogen wenschte te aanschouwen en werden ook te Utrecht onmiddellijk schikkingen getroffen, om hem waardig te ontvangen. Begin Juli was alles reeds in de puntjes geregeld: een huis, door onderlinge na-ijver zelfs twee huizen ingericht, om hem behoorlijk te logeeren, een kok voor acht dagen aangenomen, om voor servies en eten te zorgen, een spiksplinternieuwe koninklijke vlag voor den Domtoren gemaakt, twee verguld-zilveren

sleutels der stadspoorten vervaardigd, om op een geborduurdfuweelen kussen te worden aangeboden, een triomftempel opgetrokken, om den koning daarin toe te spreken en een huldezuil geplaatst, om in de opschriften daarvan de roemruchte daden van den nieuwen koning te vermelden. En toen kwam plotseling de teleurstellende tijding, dat de koning van het voorgenomen uitstapje naar Utrecht had afgezien, en eerst een badkuur ging ondernemen.

Nauwelijks was de koning van die badreis teruggekeerd, of den 3den October kwam weer een aankondiging van zijn komst, en wel op den volgende dag. Alle man kwam natuurlijk in de weer om toch nog op tijd klaar te zijn en tegen half vier in de middag van den grooten dag trokken alle Utrechtenaren, die loopen konden, de Catharijnepoort uit, den koning tegemoet. Maar toen al die menschen daar eenige uren hadden gestaan, toen het allengs donker begon te worden, passeerde onverwachts een koerier van keizer Napoléon, die toen te Mainz vertoefde. De koerier vervolgde zijn reis in alle haast en ontmoette den koning onderweg bij Woerden. Na het lezen van den keizerlijken brief, keerde Louis onmiddellijk naar Den Haag terug en de Utrechtenaren stonden nog altijd op hun koning te wachten, toen de koerier eenige uren later weer passeerde en mededeelde, dat de koning niet zou komen en daarbij de order overbracht, dat reeds den volgende morgen alle in de stad aanwezige troepen en ook die uit het kamp van Austerlitz naar Nijmegen moesten marscheeren, om daar nadere bevelen af te wachten. Napoléon maakte zich tot den strijd tegen Pruisen gereed en Louis stelde zich aan het hoofd van het Hollandsche leger, dat na het verslaan der Pruisische hoofdmacht door het Fransche leger bij Jena en Auerstadt, een belangrijk deel van noordwest-Duitschland bezette.

Koning Louis was juist een week na de voorgenomen, doch mislukte intocht door Utrecht gereden, om zich naar het oorlogsterrein in Duitschland te begeven en twee dagen later was koningin Hortense haar gemaal gevolgd, om hem, zooals de Utrechtsche kroniekschrijver ietwat ironisch schreef, „in de ure des gevaars bij te staan”. De spoedige afloop van den veldtocht was reden, dat Louis reeds den 26sten November, op de terugreis naar de residentie, Utrecht weer passeerde, zonder ook nu maar even in de stad te vertoeven. De koningin volgde haar heer en meester niet onmiddellijk en keerde eerst in Februari van het volgende jaar via de bisschopsstad naar Den Haag terug. Zij maakte het beter met de Utrechtenaren dan de koning het tot nu toe gedaan had en de Utrechtenaren toonden hun erkentelijkheid door een werkelijk vorstelijke ontvangst.

Den 4den Februari 1807 kwam de koningin met den jongsten prins tegen 7 uur in den avond te Utrecht aan en nam haar in-

trek in Groot-Paushuize, dat sedert 1798 een door den kok Willem Gravelaar gedreven hotel was. Daar werd H. M. op een voor die dagen voor Utrechtenaren wel wat ongewoon etensuur „op een prachtig diné onthaalt”, want Hendrik Keetell teekende daarbij aan: „nb. 's avonds ten 7 uren”. Hendrik Keetell was de apotheker aan de Viebrug, die gedurende den Franschen tijd (1793—1816) een dagboek op poederpapiertjes aanhield, dat thans in de universiteitsbibliotheek wordt bewaard ¹⁾). Door dat dagboek zijn we thans zoo goed in bijzonderheden over dat merkwaardige tijdvak ingelicht.

„Na het diné”, vervolgde Keetell, „ontfong Haare Maj. de complimenten van de commissieën van alle regeerings bestuuren, de academische senaat en de hervormde en roomsche kerkgenootschappen. 's Anderendaags 5 February 's morgens omtrent 9 uren begaf zich Haare Maj. na het Suikerhuis van den hr. Gobius op het Bolwerk buiten de Wittevrouwen en na Zijdebaalen van mevr. Siederveld buiten de Weert, om die fabrieken te bezichtigen”.

De suikerraffinaderij op het Lucasbolwerk dateerde uit 1720, toen hier ter stede eene commercie-compagnie was opgericht, die niet minder bedoelde dan Utrecht in eene belangrijke industrie- en koopstad te herscheppen. Voor de verwezenlijking van dit grootsche plan, dat weldra op een misrekening bleek te steunen, stond de stad de grond op het bolwerk in erfpacht af. Het gebouw ging in particuliere handen over en de oud-burgemeester Gobius bracht er in 't begin der 19de eeuw op nogal voorbeeldige wijze de toen in opkomst zijnde machinale beetwortelsuikerfabricage in toepassing. Tot groote vreugde der burgerij werd de fabriek met woonhuis in 1878 afgebroken, om Utrecht aan een fraai wandelpark te helpen.

Zijdebalen was de in 1681 door Daniel van Mollem bij de Vecht, aan de Hoogenoord, gestichte zijdereederij, die toen aan mr. Eyck toebehoorde. De fabriek zal echter niet de groote attractie voor de koningin zijn geweest, maar wel de kunstig aangelegde tuin, al prijkte die niet meer in zijn vroegeren luister en waren de uitheemsche vogels, zoogdieren en visschen meerendeels verdwenen. Toch viel er nog fraai beeldhouwwerk van Crescant en Xaverij te bewonderen, waren de kunstige grotwerken van zeldzame schelpen nog aanwezig en werkten de fonteinen en watervallen nog.

„Ten 11 uren nam Haare Maj. de reis aan na 's Hage. Zij reed stapvoets van Paushuisen na de Cathrijne poort met de

1) Onvolledig afgedrukt in Tijdschrift voor geschiedenis van Utrecht 1852 (de jaren 1793 en 1794), in De navorscher 1894—1905 (de jaren 1795—1812), en in het Utrechtsch dagblad 1913—1916 (de jaren 1813—1816). Het jaar 1813 is in 1863 ook afzonderlijk uitgegeven. Het Gemeente-archief bezit een volledig overdruk.

volgende trein: 1. Een detachement gardes cavallery, 2. Een koets met 6 paarden bespannen, waar in drie kamerheeren, 3. Veertig studenten, alle in het zwart gekleed, te paard, 4. Haare Maj. de koningin met haar jongste zoontje in een koets met 8 paarden bespannen, 5. Een koets met 8 paarden, waarin de staatsdames van Haare Maj. gezeten waaren, 6. Een koets met 6 paarden, waarin de gouverneur [van den prins] met nog twee heeren van het hof gezeten waaren, En 7. Een detachement gardes cavallery.

„Gansch niet wijzig menschen waaren daarbij tegenwoordig. Tot aan de Meern wierd Haare Maj. door de studenten begeleid, die dan ook omtrent 1 uur weder terug kwamen”.

De naam van het hotel Groot-Paushuisen werd veranderd in die van hotel van de koningin van Holland.

Gedurende langen tijd werd te Utrecht nu niets meer van het hof vernomen, tot nogmaals een bezoek des konings werd aangekondigd, dat in den morgen van den 20sten Mei 1807 op de doortocht naar Het Loo zou geschieden en maar enkele uren zou duren. Weer was alles voor een luisterrijke ontvangst gereed gemaakt en weer trokken de autoriteiten en tal van burgers naar buiten, om Z. M. te begroeten. Het kanon was op den wal gesjord, de nieuwe vlag van den Domtoren gestoken. Het was evenwel middag — het werd 1, 2, 3, 4 uur en nog verscheen er geen koning. De een werd ongeduldig, de ander hongerig, maar niemand durfde naar huis terug te gaan, tot eindelijk om 6 uur een koerier uit Den Haag kwam vertellen, dat Z. M. eerst den volgenden dag om 5 uur de reis zou ondernemen. Den volgenden morgen stonden weer velen buiten de Catharijnepoort te wachten en nu scheen de koning werkelijk te zullen komen, want om 9 uur dreunden kanonschoten van den wal. Alle menschen haastten zich naar de wegen, waar Z. M. zou passeeren, de open geschoven ramen werden bezet door kijklustigen, die in de ledig gehouden straten tuurden. Men keek en keek, maar er kwam niet anders dan het bericht, dat Z. M. verkozen had de stad te mijden en de buitensingels te volgen, ten einde geen afbreuk te doen aan de officieele ontvangst en plechtige inhuldiging, die nu vast en zeker weldra zouden kunnen plaats vinden.

De koning en de koningin waren afzonderlijk en langs verschillende wegen naar het buitenland vertrokken, om in de Pyreneeën herstel te zoeken en nieuwe krachten te vergaren. Het sterven van hun oudste kind (5 Mei 1807) had beiden sterk aangegrepen. De koningin had den 13^{den} Mei Den Haag verlaten, tot in Laken door haar gemaal uitgeleid, de koning was den 29sten d.a.v. van Het Loo, over Wageningen, Tiel en Breda naar 't zuiden afgereisd.

Na een tweemaalig samenzijn van eenige weken te Cauterets,

een kuur van den koning alleen te Ussat, keerde Z. M. na een verblijf van verscheiden weken te Parijs den 25sten September in Den Haag terug. De koningin bleef haar bevalling in Frankrijk afwachten en den 20sten April 1808 werd hun derden zoon, Charles-Louis-Napoléon, den lateren keizer Napoléon III, te Parijs geboren.

Onderwijl was Utrecht in plaats van Den Haag tot koninklijke residentie aangewezen en was door verbouwing en nieuwbouw een paleis aan de Drift en de Wittevrouwenstraat verkregen. Met een echt Franschen slag waren de huizen aan de Drift in een paleis herschapen, dat in afwachting der voltooiing van een nieuw te bouwen vleugel, tot vorstelijk verblijf zou dienen. Muren waren doorgebroken om de huizen onderling te verbinden, sommige gangen aan de kamers getrokken en door het wegbreken of verplaatsen van muren grootere vertrekken verkregen. Zoodoende ontstond eene allerzotste combinatie van gangen, kamers en binnenplaatsjes, die meer den indruk van een doolhof dan van een paleis konden wekken. De vertrekken der koningin lagen naast elkaar langs de Drift: de ruime salon en de evengroote slaapkamer zijn tegenwoordig de benedenvertrekken van perceel no. 29 aan de Drift en daarbij sloot aan de kant van de Plompetorenbrug de toiletkamer (thans de wiskunde leeszaal der universiteit in no. 31) met daarachter de badkamer aan. Ten opzichte van het koninklijk purper, dat in de vertrekken des konings domineerde, wekte de goudgele bekleding van Hortense's appartementen een vrolijker stemming ²⁾.

Toen dit paleis zijne voltooiing naderde, werden weer de noodige schikkingen voor een bijzonder feestelijke ontvangst getroffen wanneer de koning te Utrecht zou komen, om het te betrekken. Men was den 28sten October nog met de voorbereidingen bezig, toen in den laten namiddag een koets en een kalès, elk met vier paarden bespannen, de stad binnen reden en vóór Paushuizen halt hielden. Enkele dagen tevoren was dat hotel met den geheelen inventaris voor f 88.000 door den koning aangekocht, om als voorloopig verblijf te dienen. De koning was in alle stilte aangekomen en had ook nu weer een officieele ontvangst verhinderd.

„Haare Maj. bevond zig nog in Parijs, maar wierd echter binnen korten tijd ook alhier verwacht: waarom 6 November de eerepoort, die te vergeefs tot de inhuldiging van den koning op het Vreburg voor de Viesteeg geplaatst was, van daar wierd

2) Voor eene meer volledige beschrijving van het paleis zie: Koning Lodewijk's paleis te Utrecht, in Het huis, oud & nieuw XIII-1915, blz. 225—245, en: Het paleis van koning Lodewijk Napoleon te Utrecht en zijne inrichting tot universiteitsbibliotheek, in Het boek III-1914, blz. 154—174.

weggenomen, en op het midden van het Oudkerkhof weder opgericht: vermits Haare Maj., uit Vrankrijk verwacht wordende, waarschijnlijk die weg zou passeeren". Op oudejaar verzuchtte Keetell evenwel: „Wij hadden dan een jaar geëindigt ... met de tegenwoordigheid van een koning in zijn residentie — Versta well! — Van een koning — Niet van een koning en koningin — O, neen! — Haare Maj. bleef nog al afwezig — Wat of hier van dog de reede mocht wezen? — Men begreep: groote liefde, maar wijinig trek".

Utrecht scheen den koning slecht te bevalen, want een maand na zijn komst deelde hij in de vergadering van het Wetgevend lichaam mede, dat het vertrek van het hof naar de hoofdstad des rijks aanstaande was. Op den 20sten April, juist toen de optische telegraaf het bericht der geboorte van zijn derden zoon had overgebracht, trok de koning Amsterdam binnen.

„De koning was dan alweer verdwenen, en de koningin was nog niet eens verschenen", klaagde Keetell in zijn losbladig dagboek. „Er waren zooveel toebereidselen op het palijs tot Haar Maj. ontvangst gereed gemaakt. Er waren zooveel meubilen voor Haare Maj. aangekocht: en het was alles nutteloos".

De koningin bleef in Frankrijk en de koning deed geen enkele poging, om haar naar Holland te trekken. Wel drong hij op de overkomst van zijn oudsten zoon aan, die onder zijn toezicht moest worden opgevoed, maar over de terugkeer zijner vrouw werd in geen zijner brieven gesproken ³⁾. Keizer Napoléon drong echter op hereeniging aan en zond zelfs twee hofdames, mevrouw Maret en mevrouw Delaturbie, die den 6den October 1808 uit Parijs te Utrecht arriveerden „en hoofdzakelijk kwamen om te informeeren na de gelegenheid, zo alhier en te Amsterdam als elders, om Haare Maj. de koningin na behoren te kunnen ontvangen; vermits Haare Maj. van voornemen was zig na haar koninkrijk te begeeven". Hortense wist haar vertrek echter steeds uit te stellen en eerst in 't voorjaar van 1810 bezweek ze voor den drang van Napoleon. Den 11den April nam ze te Compiègne onder tranen afscheid van den keizer en de keizerin en vertrok met haar oudsten zoon en diens gouvernante, madame De Boubers, naar Holland. De jongste zoon bleef te Parijs achter. Ze meende in het voor haar trieste waterland weldra te moeten sterven en aan de ontmoeting van een begrafenis in het eerste dorp, dat ze aan deze zijde van de grens passeerde, ontleende zij de zekerheid van haar naderenden dood ⁴⁾. In die stemming naderde ze Het Sticht.

3) Zie daarover: A. Duboscq, Louis Bonaparte en Hollande d'après ses lettres, 1806—1810. Paris, 1911. 8°.

4) Mémoires de la reine Hortense..., T. II avec notes de Jean Hanotaux. Paris, 1927. Blz. 72—73.

Den 14den April kwam ik te Utrecht, schreef ze in haar mémoires. „Men verwachtte me niet. De koning was te Amsterdam. Mevrouw de Boubers bracht mijn zoon te bed. Mijne andere rijtuigen waren nog niet binnen gekomen. Ik bleef drie uren alleen. Wat een smartelijke overdenkingen. Een enkele kaars, die de concierge op de schoorsteen aangestoken had, was uitgegaan, zonder dat ik het gemerkt had. Ik bleef een oogenblik in het donker en onderging er de angst van. De koning kwam den volgenden dag. Hij zag zijn zoon met blijdschap terug. Aan mij scheen hij nauwelijks aandacht te schenken. Ik ontving de geheele stad en mijn bleekheid was zoo treffend, mijn verandering zoo opvallend, dat iedereen me aandachtig en medelijdend aankeek”.

(Wordt voortgezet).

HET WITTE SPOOKKONIJN OP DE KROMME GRACHT TE AMERSFOORT.

Het zal nu ongeveer een halve eeuw geleden zijn, dat onder de schooljeugd van Amersfoort een eigenaardig verhaal de ronde deed. Iederen avond om klokslag tien uur heette daar op de Kromme gracht, tegenover het vroegere postkantoor, in een oud gebouw dat „Drie Ringen” als gevelsteen voert, en waaraan de „Drie Ringensteeg” haar naam ontleent, een wit konijn te komen spoken, dat te middernacht, om klokslag twaalf uur weer even plotseling verdween, als het er ongemerkt te voorschijn gekomen was. Vele bewoners van die gracht beweerden het meermalen „met eigen oogen” gezien te hebben. Wat die verschijning te beduiden had, wist echter niemand te vertellen, en evenmin werd getracht ze in verband met den naamsoorsprong van het huis of met zijn vroegere bewoners te verklaren. Ook waren geen legenden aan de naaste omgeving verbonden.

J. R.

DE UTRECHTSCHЕ THEOLOGISCHE FACULTEIT BINNENSKAMERS.

J. A. Cramer, *De theologische faculteit te Utrecht*.

[I.] Ten tijde van Voetius. Utrecht [, 1932]. (VIII en 542 blzn. met portrn., pltn. en facs.). 8o.

[II.] In de 18de en het begin der 19de eeuw. T. z. pl. [, 1936]. (CVIII en 256 blzn. met portret en plaat). 8o.

In het standaardwerk over den professor primarius theologiae der Utrechtsche hoogeschool Gisbertus Voetius (1589—1676, hoogleeraar te Utrecht 1634/36—1676) door Dr. A.

C. Duker¹⁾, dat nog voor lange tijden een goudmijn zal blijven voor ieder, die zich met Voetius en zijn tijd uit de eerste bronnen wil bezighouden, staat in de bijlagen ook

Voetius' testament afgedrukt²⁾. Het dateert van 1662.

Voetius en zijn vrouw Delia van Diest geven daar o.a. beschikkingen over „den Londischen Bijbell in verscheyden talen, bestaende in ses stucken in fol.; het dictionarium of de lexicon in verscheyden talen, tot den voors. Londischen Bijbell gehorende; het kleyn Hebreusen Bijbel-tgen, sonder punten, Plantijnschen druck, met het Nieuwe Testament int Grieks, gebonden in 8°, mitsgaders alle de geschreven boecken en papieren tot des testateurs studien gehorende, waer onder specialycken begrepen zijn de notulen van de handelingen des Dortschen Sinodi a^o 1618—1619, bij den testateur geschreven, in een papieren boeck in 4°, welverstaende dat de voors. gedructe boecken ende geschreven papieren van haerliden zoone Nicolaus niet en sullen mogen veralieneert worden, maer van hem nae sijne afflijvicheyt succederen op sijnen outsten zone, die de studien en geleetheyt sall hanteren. Ende bij gebreecke van eenen gestudeerden zone nae te laeten, sullen de selve boecken en papieren nae Nicolai afflijvicheyt geerft worden van haerluyder zone Pauls Voet ofte sijnen outsten soone gestudeert sijnde.

„En wat belangt alle brieven aen den testateur geschreven, mitsgaders advijsen ende communicatien gegeven ende gehouden binnen of buyten lants over Theologische en kerkelicke affairen, deselve sullen nae de doot des testateurs gepossideert ende bewaert werden van haerliden zoon Pauls Voet ende nae desselfs afflijvicheyt van zijnen outsten zoone, gestudeert hebbende, soo die dan int leven is, soo niet van haerliden

zoone Nicolaas. Ende nae zijn afflijvicheyt van des selfs zoone gestudeert hebbende.”

Het echtpaar Gisbertus Voetius trachtte goed voor de kostbare manuscripten in hun bezit zijnde te zorgen. Nicolaus, Voetius' tiende kind, geboren 1635, in 1679 als predikant van Utrecht overleden; Paulus, het vierde kind, geboren 1619, hoogleeraar in de wijsbegeerte en rechten te Utrecht, gestorven 1667 (dus nog vóór zijn vader), mogen de kostbare folianten niet „veralieneeren” en slechts „gestudeerde”, dus academisch-gevormde zonen mogen ze erven. Toch behoefde bij een sterfgeval de keten slechts een schakel te missen om de zoo waardevolle stukken in het grootste gevaar te brengen. Ieder die archiefwerk doet, kent de dubbele verwondering, eenerzijds de dankbare, voor wat aan handschriften nu veilig wordt bewaard in, zoover menschen vermogen, goede kluizen; en ... de weemoedige, waar zooveel schatten door onnadenkendheid en slordigheid gebleven mogen zijn.

Deze gedachten dringen zich allereerst op aan den lezer van de boven deze verhandeling genoemde groot-octavo deelen van den oud-hoogleeraar in de theologie Dr. J. A. Cramer van Utrecht. Dr. Cramer geeft hier den tekst van drie folianten, de theologische faculteit van Utrecht betreffende en doet beide deelen voorafgaan door aan de folianten ontleende beschouwingen, de Kerk, de Universiteit, de Overheid, dogmatische en andere vraagstukken rakende. Wie de geschiedenis der Nederlandsche kerk in de 17e en 18e eeuw, wie het theologisch-academische leven in dien tijd wat het pro-

testantsche deel van ons volk aangaat, bestudeert, vindt hier origineele stukken met groote zorg en akribie uitgegeven.

Dr. Cramer beschikte over de volgende folianten:

1. „Casuspositiones sive Liber casuisticus facultatis theologiae in Academia Rheno-Traiectina". Hierin zijn opgenomen allerlei bij de faculteit van Utrecht ingekomen brieven en concepten van door haar verstrekte adviezen op vragen van kerkeraden, classes en particuliere personen. Het werk telt 329 folio-bladen en loopt over de jaren 1635—1671.

2. Een foliant van 246 bladen, getiteld: „Collectio casuum conscientiae a Maio m. 1635—1661". Hierin zijn de copieën van de onder 1. genoemde stukken. Het werk is belast met vele schrijffouten en heeft tegenover no. 1 slechts verifieerende waarde (dl. I, blz. 6).

3. „Acta Facultatis in Academia Rheno-Traiectina", beginnende ten jare 1637. Van 1637—1771 geeft het faculteitsaanteekeningen met groote hiaten. Geregelde notulen beginnen eerst in 1771 en loopen dan in dit manuscript door tot 15 December 1818. In dit derde werk wordt telkens verwezen naar portefeuilles met stukken, maar deze zijn tot op dit oogenblik verdwenen. Om in den testament-stijl van Voetius te blijven: wellicht doordat een hoogleeraar-abactis de stukken overliet aan eenen zoon niet-gestudeerd hebbende?

De drie folianten hebben nu hun haven gevonden daar, waar zij thuis behooren, n.l. in het archief van den academischen senaat, aan welk archief onze betreurde ambtgenoot

Dr. A. A. Nijland zooveel liefde en zorg gaf.

Dr. Cramer vond den derden foliant in de brandkast van het studiefonds „Stipendium Bernardinum", gesticht ten jare 1761, ten bate van Pfaltzische en Hongaarsche studenten in de theologie aan de Utrechtsche hoogeschool, onder beheer der theologische faculteit alhier. Het handschrift bevat n.l. ook allerlei gegevens over jongelui uit de Pfaltz en uit Hongarije, en zoo is het blijkbaar door een der voorzitters van het „Bernardinum" te zijnen gerieve op deze wel veilige, maar toch onjuiste plaats geruimen tijd bewaard. Prof. Dr. S. D. van Veen, die de geschiedenis van het „Bernardinum" beschreef³⁾, heeft in zijn boek dezen foliant, die toch zoozeer te zijner beschikking lag, niet gebruikt. (Cramer, dl. I, blz. 8).

Dr. Duker heeft voor zijn „Voetius", waarvoor hij zoo slechts eenigermate mogelijk, alle bronnen aanboorde⁴⁾, de folianten 1. en 2. niet gebruikt. Deze zijn n.l. eerst in recenten tijd weder opgedoken. Dr. Cramer (dl. I, blz. 2) vermeldt hierover het volgende: „Prof. van Veen heeft de(ze) beide folio-deelen, manuscripten en copieën, waarschijnlijk uit de brandkast van dit Fonds (het „Bernardinum") weggenomen om ze nader te bestudeeren en wellicht uit te geven. Zoo kwamen ze in zijn bibliotheek terecht. Toen hij door zijn ziekte en overlijden verhinderd is geworden zijn voornemen ten uitvoer te brengen, vond men ze onder zijn nalatenschap en zoo kwamen ze uit hun veilige schuilplaats in de brandkast, op de publieke veiling terecht, waar ze onbeheerd rondzwierven". De synodale archivaris

Dr. L. Lasonder in Den Haag maakte er Prof. Nijland op opmerkzaam en zoo bleven ze voor den Utrechtschen senaat behouden. Doch de hypothese-Cramer is te dezen toch niet juist. De firma van Huffel, auctionarissen te Utrecht, deelden mij n.l. mede, dat Prof. van Veen deze twee folianten zelf op een harer vroegere auctiën had gekocht uit de nalatenschap van een theologisch hoogleeraar en aldus inderdaad de eigenaar van de perkamenten was. Het verwijt dient dus naar een vroeger of nog vroeger station te worden verwezen, waar een naam in de folianten, nog vermeld door Prof. van Veen, een aanwijzing voor geeft.

De vragen aan de Utrechtsche faculteit, die van binnen- en buitenland inkwamen, werden in de faculteit besproken. De concepten van antwoord zijn meest alle door Voetius geschreven. Men ontmoet befaamde namen als die van Bogerman, Gomarus, Cocceius, Revius, Hoornbeek, Essenius, ook Graaf Lodewijk Hendrik van Nassau. Bij de vele hiaten is het een troost, ofschoon een schrale, dat Dr. Eekhof in zijn beschrijving van de theologische faculteit te Leiden met hetzelfde euvel moest kampen⁵⁾. Het spreekt vanzelf, dat in deel I alles om de persoon van Voetius wentelt, gelijk in het tweede deel het meest naar voren komt Jodocus Heringa, die tusschen 1794 en 1840 zooveel voor de Utrechtsche hoogeschool heeft beteekend, vooral in de „Franse" jaren.

Eigenaardig is hoeveel er in de folianten *niet* vermeld staat. Ik denk aan den zoo gewichtigen strijd over het juiste gebruik van de opbrengst der geestelijke goederen. Bij Dr.

Duker ziet men, hoe hoog de vlammen daarover in Utrecht en Groningen oplaaiden. Voetius en Prof. Martinus Schoockius te Groningen, Prof. Matthias Nethenus te Utrecht en Ds. Johannes Teellinck terzelfder plaatse, welke beide laatsten hun ambt er om verloren, en de geheele stoet der Utrechtsche kapittelheeren, wier geldelijke belangen daar ten nauwste bij betrokken waren, streden er een hartstochtelijk gevoerden strijd om. Maar de foliant bevat hierover slechts één stuk, n.l. een brief van de theologische faculteit van Sédan (27 Aug. 1660), aan wie de Utrechtsche theologische faculteit om advies had gevraagd (dl. I, blz. 17, 18, 21, 438—440). In plaats van fellen strijd ried Sédan aan: „als er door de Overheid fouten zijn begaan in dezen, dan vermane men haar *in privé* op ernstige wijze en rade men henlieden de misbruiken te verbeteren, maar niet in het publiek". Zoo vond men in Sédan ook, dat men lombardhouders om hun woekerrente niet kortweg van het Heilig Avondmaal moest weren, maar „groote prudentie" moest toepassen en de kwaden liever voorlopig tolereeren, dan den openbaren vrede te verstoren".

Ook over de vele vragen in het midden der 17e eeuw de viering van den Zondag betreffende, wel de „tachtigjarige sabbathsoorlog" genoemd, vindt men in de folianten geen woord, evenmin over Descartes, met wien Voetius toch geweldig de degens kruiste bij de ontmoeting van scholastieke en nieuwe filosofie; althans niets tijdens Descartes' leven. Eerst na zijn dood (hij overleed in 1650), komt in den foliant een brief ter sprake van Graaf

Lodewijk Hendrik van Nassau aan den senaat der Utrechtsche hogeschool om diens oordeel over de cartesiansche wijsbegeerte, die door de studenten te Herborn werd toegejuicht. Voorts vroeg in 1656 de Leidsche predikant Ds. J. du Bois de opinie der Utrechtsche faculteit over een door hem geschreven anticartesiansche werk. De classis Leiden censureerde zijn boek, onder invloed van den cartesiaan Prof. Abr. Heidanus te Leiden. De Utrechtsche medicus Dr. Lambertus van Velthuysen was pro-Descartes. Hoe hoog de door hem verfoeide cartesiansche methode Voetius zat, blijkt uit den scherpen toon, die slechts hiër in de faculteitsstukken uitbreekt: de faculteit prijst Ds. du Bois' boek en looft „vooral zijn opkomen voor de waarheid en autoriteit van de Schrift tegen de roeckeloose en periculooze maxima ende sophisterijen van sommige verwarrede geesten". Ds. du Bois zal een rechte geneesheer der ziel zijn (beter dan de Utrechtsche geneesheer des lichaams Van Velthuysen) voor degenen, die, overzadigd als zij waren van het hemelsche manna, dat zoowel in Utrecht als elders zoo veelvuldig uit den hemel regende, terug verlangden naar de Egyptische vleeschpoten der cartesiansche wijsbegeerte, en gaf hun ter geneezing van maag een steen in den mond, waarop zij, willen zij in hun onverstand daarop blijven bijten, hun tanden stuk zouden bijten" (dl. I, blz. 74, 354, 355, 387 vgg.).

Uit de folianten klinkt ook de internationale toon, die de calvinisten van verschillende landen van de 16e eeuw af vereenigt. Men werd om advies gevraagd voor de inrichting

in presbyterialen zin van de Kerk van Engeland in de dagen van Cromwell (dl. I, blz. 52, 295). Duraeus, die een wijden band van Lutherschen en Gereformeerden wenschte (maar niet bereikte), wist, dat hij ook in de Utrechtsche faculteit een adres van samenknopping kon vinden (zie in voce Duraeus). Hetzelfde geldt voor de theologen van Bremen; zij vroegen het oordeel van Utrecht omtrent de juistheid van het door hen in hun brief aangehangen strenge calvinisme. Nog in de 18e eeuw zocht Utrecht in haar theologische faculteit geregeld contact met Bremen. De hoogleeraren Lampe en Voget in deze eeuw waren Breme-naars en verscheidenen uit die stad kwamen in Utrecht theologie studeeren (dl. I, blz. 66 vgg., 156 vgg.; II, blz. 74). Den strijd in Frankrijk over de gereformeerde praedestinatieleer door de school van Saumur gevoerd, volgden de Utrechtsche hoogleeraren gespannen. Voetius immers was persoonlijk op de Dordtsche synode geweest, waar men de infralapsaristische uitspraken had opgesteld, die de Saumursche school wilde doortrekken (dl. I, blz. 68 vgg., 127 vgg.). Nog in 1773 werd om medewerking verzocht voor een in te stellen theologisch professorsoraat in Nieuw Yersey (dl. II, blz. 95).

De theologische faculteit stond in het brandpunt van de in de 17e en 18e eeuw op haar gerichte stralen uit kerkelijke- en algemeen-moreele bron. De hoogleeraren teekenden bij hun promotie de formulieren van eenigheid der Nederlandsche gereformeerde kerken, maar van een controleerend toezicht der kerk op de theologische faculteit is prak-

tisch niets gekomen en Voetius zelf verzette zich op de sterkste wijze tegen een kerkelijke censuur op de geschriften der theologische hoogleeraren. De Overheid verklaarde ten slotte den Utrechtschen kerkeraad (waarvan Voetius zelf sinds 1637 lid was in zijn qualiteit van medepredikant dier stad) voor onbevoegd om zich met academische zaken te bemoeien. Maar omgekeerd heeft de Kerk, die nadrukkelijk academisch-opgeleide predikanten in haar dienst wenschte, en dit terecht wenschte, omtrent de vraag over hunne toelating tot het ambt in de kerk het laatste woord aan zich gehouden. En tòch zocht de Kerk voortdurend contact met de faculteit. Zij kende van Calvijn de beteekening voor haar welzijn van het ambt der doctores (theologici). Vandaar de vele adviezen, die zij vroeg. „Mag een lombardhouder deelnemen aan het Heilig Avondmaal?" Een rente van 32½ % moest de armen, die in deze „hel", gelijk Voetius de pandhuizen noemde, vielen, tot wanhoop brengen. Dus: niet aan het Heilig Avondmaal? Maar de Overheid gaf den lombardhouders zelve hun octrooi. Dus zegt de faculteit: bij 16 % rente mag een lombardiersweduwe met hare dochter aan het Heilig Avondmaal, indien zij oprecht berouw toont, en zooveel mogelijk het onrechtvaardig verkregen geld aan de armen teruggeeft door aalmoezen of bij testamentaire beschikking (dl. I, blz. 57, 58, 145, 148). Mag de zoon van een lombardhouder ouderling worden? Beslist niet, antwoordt de faculteit (dl. I, blz. 58, 429 vgg.). Dan: de casus matrimoniales, de huwelijksproblemen. De Notulenboeken der

17e en 18e eeuw der Kerk zijn er mede gevuld. En de Utrechtsche faculteit moest de moeilijkste casuïstische knopen zien te ontwarren: b.v. over verbreking van trouwbelofte, over de vraag of iemand huwen mag met de dochter van de zuster zijner overleden vrouw. De folianten geven over dit laatste punt het antwoord der faculteit niet (dl. I, blz. 59, 90). De Gedeputeerde Staten hadden hierover op 2 Augustus 1637 aan de professoren theologie ende predicanten binnen deser stadt Utrecht t'samen, als oock vande professoren in de rechten met de advocaten Buchel, Wassenaer, de Raedt ende Moll t'samen ende elcke faculteyt voors. apart ... wel geraisonneerde schriftel. advisen" verzocht. Dr. Cramer vermoedt, dat het faculteitsantwoord van Utrecht wel gelijkkluidend zal geweest zijn met de Leidsche opvatting, dat een dergelijk huwelijk niet naar God's wet en ongepast was en zulke echtelieden niet aan het Heilig Avondmaal moesten worden toegelaten⁶⁾. Wat Dr. Cramer vermoedt, is zekerheid. Immers in Voetius' „Politica ecclesiastica" (tom. I, pars 2, p. 41—148), waar deze over het huwelijk handelt, komt deze brief der Gedeputeerden ter sprake (p. 82, 83). Aldaar schrijft Voetius: mijn concept-antwoord werd door de theologische faculteit unaniem onderteekend: zulke huwelijken waren absolute ongeoorloofd. „Et ab eo tempore nunquam in hac provincia amplius admissa aut dispensabilia fuerunt". („En van toen af werden nimmermeer [wat het Hof tot dusverre zonder bedenken had toegestaan], in deze provincie zulke huwelijken toegestaan of gedispen-

seerd") 7). Aldaar blijkt ook waarom het concept niet in onze nu besproken folianten berust: het concept der faculteit was n.l. ook geteekend door alle Utrechtsche predikanten, en zoo niet meer een strikt faculteitsstuk gebleven.

Tot het verzenden van bovengenoemden brief van 2 Augustus 1637 was reeds 's jaars tevoren, op 8 April 1636, besloten. Dr. Duker (dl. III, blz. 4, 65) geeft als jaartal 1638, maar dit jaartal is door hem aan Voetius' „Politica ecclesiastica" ontleend (t. a. p., p. 82) en is een voorbeeld van de legio drukfouten, waar Voetius' werken van „krioelen" (Dr. Duker, dl. III, blz. 37). Ik moge uit de „Resolutiën" der Staten van Utrecht ook nog te dezer plaatse de aanleiding tot deze zaak vermelden. Ds. Cornelis van Aemelenbrouck te Oostveen (nu Maartensdijk) had honderd gulden boete gekregen, omdat hij had geweigerd het huwelijk te bevestigen van een man uit Maartensdijk met de dochter van zijn overleden vrouws zuster. Deze boete werd hem opgelegd, niet zoozeer en enkel, omdat hij de inzegening weigerde, maar in hoofdzaak, omdat hij beweerde niet onder de judicature van het Hof te staan. Op 13 April 1636 werd de boete hem kwijtgescholden. In verband nu met dit voorgenomen huwelijk wonnen toen Gedeputeerde Staten het geleerde advies in. Voetius drukt het krachtig afwijzend advies af (p. 83 sqq.): „responsi nostri, sed contracti et pauculis mutatis, summam hic exhibeo", dus „de hoofdzaak ervan, maar eenigszins gewijzigd". Voorts vermelden de „Resolutiën" der Staten van

kennis genomen wordt van de resolutie der Staten-Generaal, gedateerd 4, 14 October 1638, dat overeenkomstig het advies van de theologische en juridische faculteit van Leiden, een huwelijk van oom en nicht, hetzij in affiniteit of consanguiniteit, naar Goddelijke noch naar civiele rechten mag bestaan, en daarom was een verzoek om goedkeuring van zulk een huwelijk, ingekomen uit Bergen op Zoom, geweigerd.

Met de 18e eeuw en den aanvang der 19e, waar Dr. Cramer's tweede deel over handelt, wordt de dampkring wel heel anders dan deze in Voetius' dagen was. Moge diens invloed en theologische blik al in zijne nadagen niet meer zoo overheerschend zijn geweest als bij zijn eerste optreden aan de Illustre school en de jonge Hoogeschool, hij bleef tot zijn dood het middelpunt van zijn kring. De 18e eeuw geeft in haren aanvang de naflonkering van Voetius' piëtisme in de gestalte van Prof. F. A. Lampe (1720—'27). Hij sprak tot het hart der menschen en dat maakte zijn geschriften in lange tijden tot geliefde lectuur en dan: hij was een theoloog van zachtmoedig temperament, Lampe was bij zeer velen geliefd, en, gelijk bijna vanzelve spreekt, bij anderen weer in reuk van onvolledige rechtzinnigheid. Sterker verzet vond in Nederland de groep der Herrnhutters bij hun komst in 1735. De Utrechtsche hoogleeraar Albert Voget zag in hen „een geheime broederschap, waarin de leden elkander aan teekenen erkennen en de insigniën bij afsterven aan anderen vermaakten". Ook zijn collega G. M. Elsner was hun zeer ongezind. De kerkeraad van Amster-

dam vaardigde een zeer uitvoerig herderlijk en vaderlijk schrijven uit, waarin hij tegen de Herrnhutters waarschuwde ⁸⁾. Hoezeer de eerste vlam van verzet der Nederlandsche gereformeerden tegen de Herrnhutters tot een vrijwel belachelijk smeulen inteerde, blijkt uit het volgende: op 7 Juni 1794 vroegen de Gedeputeerde Staten aan de Utrechtsche theologische faculteit het advies over een brief van de Herrnhutergemeente te Zeist. Deze verdedigde zich daarin tegen beschuldigingen ingebracht door de Synode der provincie Utrecht bij Gedeputeerde Staten. De Broedergemeente „erkent met de ootmoedigste dankzegging de edelmoedige en vaderlijke voorzorge der hooggeëerde Heeren gecommiteerden van de Edelmogende heeren Staaten van Utrecht“, welke haar de memorie van beschuldigingen der Utrechtsche synode ter inzage had toegezonden. Nu het wel lachwekkende in deze historie: de memorie der synode dateerde van den 12en Juni 1750! Zij had vier-en-veertig jaar bij de stukken ter behandeling gelegen. In 1794 dus verweert de Broedergemeente zich en de Utrechtsche faculteit wordt over het verweer om advies gevraagd. De faculteit raadt af hen „onder den rang van ketteren of hun gevoelen als eene ziel verdervende ketterij voor te stellen“ (dl. II, blz. 28 vgg., 98 vgg.).

De faculteit bleef de gansche 18e eeuw door orthodox, gehecht aan de kerkleer als Prof. G. Bonnet, anti-rationalistisch en tegelijk onder rationalistischen stempel; of als Prof. H. Royaards, een der eerste bestuursleden van het „Haagsch genootschap tot verdediging van den christelijken godsdienst“ van

1785, die op de eerste synode, gehouden naar Koning Willems ordonnantie (in 1816) de nieuwe propositionsformule aanvaardde met de leererkening als gegrond op de Heilige Schrift, en tegelijk een weg openliet voor kritiek op de kerkleer, òf zij geheel op die Schrift gegrond was (dl. II, blz. 45).

De nadagen der Republiek en haar ondergang klinken ook in de theologische faculteit na. Prof. IJ. van Hamelsveld (sinds 1784) werd als ijverig patriot in 1787 ontslagen (dl. II, blz. 57 vgg.). Den 1en October 1787 werd hij „wegens deszelfs oproerig en allerinfaamst gedrag in de laatst ontstane troubles van het borgerschap dezer stad ontzet en als professor in de Heilige godgeleerdheid gecasseerd en onwaardig en onnut verklaard die professie waar te nemen“. Op 30 Juni 1788 besloot de Vroedschap de hier aangehaalde woorden als opschrift bij van Hamelsvelds portret in de senaatskamer te voegen en het portret zelf afzonderlijk te doen ophangen. Een gelijke aantekening moest de senaat voegen bij de lijst der Rectores magnifici. Den 16en Februari 1795 werd het portret op zijn plaats terug gebracht en het opschrift verwijderd, gelijk ook de aantekening in het Album rectorum. De rollen waren nu omgekeerd. Maar nu was weder de professor in de theologie Ph. J. Bachiene, een orangist, „wegens ergerlijk oproerig gedrag“ het rectoraat onwaardig (dl. II, blz. 45, 57).

In die dagen en daarna in den Napoleontischen tijd was de theologische hoogleeraar Jodocus Heringa de moedige kampioen voor de universiteit. Van 1811—1816 was hij onafgebroken rector magnificus.

Trouwens, in dien tijd was de Utrechtsche universiteit vrijwel geheel een enkel-theologische school geworden. Er waren toen vijf juridische studenten, negen medici, één filosoof en een kleine honderd theologen (dl. II, blz. 53). Als theoloog onderscheidde Heringa de leer van het Nieuwe Testament en de begrippen, die men later daarvan had gevormd. Eerst de 19e eeuw zou in haar verloop een juister inzicht brengen aangaande den samenhang van die leer des Nieuwen Testaments en de wetenschap der dogmatiek. Heringa zag dit te simplistisch en meende de zware kanten der dogmatiek in zijn biblicisme te kunnen ontloopen. Maar ook reeds Heringa's faculteitsgenooten Bonnet en Royaards vonden zijn standpunt vaag en gevaarlijk (dl. II, blz. 66 vgg.). Inmiddels gebruikten de hoogleraren Heringa en Royaards het geheele eerste decennium der 19e eeuw om een nu geheel verbleekte twisterij voort te zetten over het punt, wie decaan der faculteit moest zijn. Mannen van groote gaven in een kamp van kleine oneenigheid, die de samenwerking volledig remde!

Ik noemde mijn verhandeling: „de Utrechtsche theologische faculteit *binnenskamers*”. De aard der door mij slechts zeer globaal behandelde drie folianten drijft er toe de binnenzijde dezer faculteit te bezien, een binnenzijde ook met honderderlei kleine functies gevuld, die nu eenmaal tot het aardsche leven behooren en ieder voor zich trouw en besef van de proporties eischen. Maar Dr. Cramer heeft door zijn talloze verwijzingen, door zijn uitvoerige inleidingen de portretten, de daden, het leven der faculteit in

een veel wijder lijst geplaatst: de lijst van het godsdienstige, theologische, wetenschappelijke, internationale leven der 17e, 18e en de beginjaren der 19e eeuw. Zoo werd zijn tweetal boeken een voortreffelijk werk voor koks en gasten; de koks, die nu tot de primaire bronnen een toegang kregen, welke hun tot aan de verschijning van Cramers boeken was ontzegd; de gasten, de belangstellenden in het leven der Utrechtsche universiteit in wijderen kring dan de altijd kleine groep der historici. Het is voor den nu rude donatus hoogleeraar een oorzaak van groote voldoening, dat hij, die zijn studententijd afsloot met een dissertatie aan de 17e eeuwse theologie in ons vaderland gewijd ⁹⁾, zijn academisch ambt met de uitgave dezer twee boeken heeft kunnen bekronen.

Utrecht. M. J. A. DE VRIJER.

1) A. C. Duker, Gisbertus Voetius. 3 dln. met registers. Leiden, 1897—1915. 8°.

2) Duker, a.w., dl. III, blz. XCIX—CII.

3) S. D. van Veen, Het stipendium Bernardinum. Geschiedenis eener Utrechtsche academie-beurs. Utrecht, 1911. 8°.

4) Duker, a.w., Registers, blz. 131 vgg.

5) A. Eekhof, De theologische faculteit te Leiden in de 17de eeuw. Utrecht, 1921. 8°.

6) Eekhof, a.w., blz. 79, 80.

7) Duker, a.w., dl. III, blz. 4, 65.

8) Notulen van den kerkeraad van Amsterdam, 30 October 1738, in 20 paginae. Afgedrukt in: R. Dijkstra, Gedenkboek der Nederduitsche hervormde gemeente van Amsterdam. Boek van rijke herinnering aan de reformatie... Amsterdam, 1929. 8°. Blz. 87—106.

9) J. A. Cramer, Abraham Heidanus en zijn Cartesianisme. Utrecht, 1889. 8°.